
„Istorinės“ diasporos šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje¹

Natalija Kasatkina

*Socialinių tyrimų institutas,
Saltoniškių g. 58,
LT-2600 Vilnius,
el. paštas kasatkina@ktl.mii.lt*

Straipsnyje aptariama diasporos sąvoka, pasitelkiant įvairius akademinius šaltinius. Autorė pritaria nuostatai, kad diaspora yra ypatinga socialinė ekonominė sociumo būseną atskirtyje nuo pagrindinio etninio arealo arba visiškai be jo. Diasporos egzistuoja ne savo šalyse kaip mažumos, išsaugamos savo etninį arba etnokonfesinį identitetą bei bendruomeninį solidarumą. Remiantis Lietuvos etninių grupių tyrimu, išskiriami istorinių diasporų adaptacijos ypatumai. Pasirinkdami vieną svarbesnių identifikacijos kategorijų, istorinių diasporų nariai minėjo etnines, tuo tarpu lietuviai, rusai, lenkai – socialines grupes.

Raktažodžiai: diaspora, asimiliacija, adaptacija, mažuma, etniškumas

DIASPOROS SĄVOKOS APTARIMAS

Pastaraisiais metais terminas *diaspora* vartojamas dažnai, tačiau be paaiškinimų arba patikslinimų. Numanoma, kad sąvokos turinys yra aiškus, o pats reiškinys – konkretus, nereikalaujantis ypatingų komentarų. Aiškėja, kad terminas vartojamas žymėti kai kuriems nevienalyčiams reiškiniams, šitaip iš dalies prarandant pirmąją termino reikšmę. Sąvokos daugiareikšmiškumas atsispindi ir solidžiuose akademinuose šaltiniuose. Dauguma pažymi, kad sąvoka „diaspora“ (gr. išsklaidymas) atsirado pažymėti ir apmąstyti daugiaamžio žydų tautos egzistavimo atskirtyje nuo savo istorinės tėvynės, gyvenant tarp gausybės įvairių tautų, kultūrų ir religijų būdus ir formas. „The New Encyclopedia Britannica“ šis terminas traktuojamas tik per žydų istorijos prizmę ir priskiriamas šios tautos gyvenimui [5]. Aiškinamuosiuose žodynuose ir enciklopedijose kartais minimos armėnų ir čigonų diasporos, rečiau krikščionių diaspora (metaforine prasme – kaip „Naujojo Izraelio“ išsklaidymas), bet visada pirmiausia – žydų diaspora, „tobula“ diaspora. *Diaspora* vadinama vieningos bendruomenės išsklaidymo procesas, taip pat grupių, kildinančių save iš šios bendruomenės, gyvenančių ne savo kilmės šalyse, o naujose vietose (kartais priduriama – „tautinių, kultūrinių mažumų statuso“), susitelkimas [6]. Ši išvestinė reikšmė labiau vartojama pastaraisiais metais, išstumiant pirminę reikšmę.

G. Shefferio požiūriu, diasporos kūrėsi priverstinai arba savanoriškai etninėms grupėms migruojant už savo istorinės šalies (*homeland*) ribų. Jos gyvena ne savo šalyse (*host countries*) kaip mažumos, išsaugamos savo etninį arba etnokonfesinį identitetą ir bendruomeninį solidarumą [3].

Kartais diaspora paprasčiausiai tampa emigracijos arba tautinės mažumos sinonimu. Siekti, kad terminas būtų vartojamas jo pirmine reikšme, – beprasmiška; dėl terminų nesiginčijama, dėl jų tariamasi. Vis dėlto, jei žodis, apibūdinantis tam tikrą reiškinį, įgauna vis naujų prasmų, galima daryti prielaidas, kad egzistuoja tipologiškai panašūs reiškiniai. Antra, prasmų aibė tampa pernelyg plati ir jai priskiriamos vis naujos sampratos, kurios iš esmės skiriasi nuo situacijos, sąlygojančios šio termino atsiradimą. Tokiu būdu, atsirado atsaini tendencija *diaspora* vadinti bet kurią etninę grupę, išskyrus titulinę tautas.

Intuityviai sąvoka „žydų diaspora“ priimama kaip savaimė suprantama, tuo tarpu žodžių junginys „britų diaspora“, „japonų diaspora“ sukelia protestą. Siekiant racionalizuoti šį jausmą, matyt, verta svarstyti žydų tautos išsklaidymo modelį – pastarojo palyginimas su kitais reiškiniais leis daugmaž atskleisti esminius šio reiškinio veiksnius.

Svarbu tai, kad išsklaidymas tapo gyvensena, patvária socialine ekonomine, kultūrine bei dvasine sociumo būseną, ypatinga egzistavimo forma fizinėje ir psichologinėje atskirtyje nuo etninio kontinento arba visiškai be jo. Ne mažiau reikšmingas veiksnys yra ryšys su „tautiniu židiniu“ – vieta, kur didelė arba gausi etninės ar religinės grupės dalis gyvena kompaktiškai, yra vietinės kilmės tauta. Tuo tarpu

¹ Straipsnis parengtas remiantis projekto „Lietuvos etninių grupių adaptacijos kontekstas ir eiga“ duomenimis. Projektą parėmė Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas bei Atviros Lietuvos fondas.

nebūtinai ši tauta turi sudaryti gyventojų daugumą arba turėti valstybingumą. Svarbu ir adekvati socialinė struktūra, ir valdymo santykių sistema [6]. Žydai ilgą laiką iš viso neturėjo panašaus „židinio“, neturi jo ir čigonai. Silpnus ryšius su tėvyne palaikė ir kitos klasikinės „išsklaidytos tautos“ – armėnai bei karaimai, turinčios ryškius diasporų bruožus. Tokia yra tarp įvairių tautų, kultūrų ir religijų atsідurusios ne šiaip mažumos, o mažumos, gimusios svetimoje šalyje, pasak G. Simmel, „atėjūnų“, „pašaliečių“ vaidmenyje, situacija [4].

Ne tik moralinės, bet ir kultūrinės „tautinio židinio“ paramos nebuvimas privertė tokias tautas ieškoti atsparos savyje, savo bendruomenėje. Identiteto išsaugojimas tokiomis sąlygomis joms tampa pastoviu refleksiniu ir griežtai bendruomenės viduje reguliuojamu veiksmu. Kita vertus, daugiametis gyvenimas kitataučių aplinkoje išplėtojo jų integracinius gabumus, imlumą kalboms, kultūroms bei gyvenimams. Nenoras arba nemokėjimas prisitaikyti sukeldavo prievartinį aplinkinių elgesį, o identiteto praradimas – asimiliaciją.

A. Militarevas išskyrė įvairių šalių žydų grupėms būdingiausias ypatumus, išryškėjusius dar agrarinėje visuomenėje [8]:

1. Priklausomybė gyventojų mažumai;
2. Korporatyvizmas;
3. Darbo veiklos sferų ribotumas;
4. Teisių apribojimas;
5. Draudimas arba ribojimas keisti socialinį statusą, pirmiausia, patekti į aukštuomenės luomą, taip pat žemvaldytės bei karinės karjeros draudimas;
6. Izoliuotumas nuo kitų gyventojų grupių. Jam būdinga:
 - 6.1. Negatyvus požiūris į apostazę (atskilimą) – priverstinis arba savanoriškas perėjimas į kitą religiją ar konfesiją,
 - 6.2. Mišrių santuokų draudimas arba ribojimas,
 - 6.3. Gyvenimas izoliuotoje teritorijoje, gete;
 7. Asimiliacinės tendencijos. Jos pasireiškia:
 - 7.1. Apostazėje, kaip perėjime (beveik be išlygų) prie gyventojų daugumos religijos,
 - 7.2. Mišrių santuokų draudimo ignoravimu tuokiantis su gyventojų daugumos atstovais,
 - 7.3. Siekiu ištrūkti iš geto, iš savo diasporos gyvenamosios teritorijos,
 - 7.4. Intensyviu vyraujančios kultūros vartojimu,
 - 7.5. Aktyviu skverbimusi į prestižines veiklos sferas ne savo diasporos grupėje;
 8. Diasporos savimonė – bendrumo su giminigomis grupėmis suvokimas. Jis pasireiškia:
 - 8.1. Kilmės bendrumu,
 - 8.2. Kultūros istorijos bendrumu,
 - 8.3. Pirminės gyvenamosios teritorijos (istorinės Tėvynės) bendrumu,
 - 8.4. Iki išsklaidymo kalbos bendrumu,

8.5. Išsisklaidymo, kaip išvaymo, suvokimu,

8.6. Išsklaidymo / išvaymo, kaip bausmės iš aukščiau, suvokimu,

8.7. Sugrįžimo į istorinę Tėvynę idėja,

8.8. Savęs, kaip „svetimo“ ir „atėjūno“ tarp autochtoninių grupių, suvokimu.

Šie bruožai buvo taikomi žydų diasporai, tačiau kai kurie jų – kitoms diasporoms ir etninėms mažumoms; tie bruožai netaikytini visai žydų istorijos raidai bei dabarciai. Pasak A. Militarevo, tai yra tik sąlyginė schema [8].

Adaptacijos, nepereinančios į asimiliaciją ir ištirtimą, tikslai nėra tokie griežti migruojančioms grupėms bei mažumoms, turinčioms „gimtąjį židinį“, ypač „imperinių tautų“ atstovams – pvz., anglams, prancūzams, rusams. Jie prisitaikydavo, kažkuo pasikeisdavo, tapdavo „netipiškais anglais“, „ne visai prancūzais“, „ypatingais rusais“. Būdami imperijų, galingų valstybių, aukštų kultūrų dalis, nepatirdavo nerimo, kad neišsaugos savo identiteto, todėl nesistengė formuoti bendruomenių, kurias būtų galima vadinti diasporomis. Jie, nematydami būtinumo, nesimokė tapti „diaspora“. Išskirtinė rusų sentikių, kurie suformavo išsklaidytas diasporų grupes Rusijos imperijos pakraščiuose, padėtis.

Nesugebėjimą būti diaspora liudija porevoliucinės rusų emigracijos likimas. Pabėgėlių situacija netapo išeities tašku kurti diasporai, rusai taip ir nesugebėjo sukurti patvaraus, besivystančio etninio sociumo:

Pirmosios kartos atstovai Paryžiuje, Prahoje, Berlyne, Belgrade gyveno Rusija, Rusijos reikalais, interesais, menkai domėjosi juos priėmusių visuomenių gyvenimu, laikė save pabėgėliais, o ne imigrantais. O antrosiose, trečiosiose kartose – paprasčiausiai ištirtpo. Tuo metu, artimos kultūros ukrainiečiai be „imperinės tautos“ kompleksų, sugebėjo susitelkti į diasporas Kanadoje ir Šiaurės Amerikoje. Tam tikrą tendenciją formuoti rusų diasporai galima išvelgti tarpukariu Baltijos šalyse ir Charbine.

Su panašia problema susidūrė rusai po Sovietų Sąjungos griūties. Yra manoma, kad viena svarbiausių migracijos iš buvusios Sovietų Sąjungos respublikų motyvų buvo nenoras ir nemokėjimas būti diaspora, išivaizdavimas neįmanomu priklausyti tautinėms mažumoms (nors kai kuriose situacijose buvo reali grėsmė ir beveik priverstinis rusų gyventojų išstūmimas).

Šie pavyzdžiai byloja, jog diasporos būklė daug priklauso ne tik nuo etninių mažumų grupių narių, bet ir nuo bendruomenių, kuriose jie gyvena. Atskleidžiant diasporos situaciją, aptinkamos pilkosios zonos, kaip pereinamieji variantai, kurios yra savaip išskirtinės. *Mažumos, išvengusios asimiliacijos arba išstūmimo, įgauna tam tikras naujas savybes ir bruožus, kurių visumą sąlyginai galima pavadinti diasporiškumu; tai sugebėjimas rasti savo vietą priimančioi*

bendruomenės darbo pasidalijimo ir socialinių vaidmenų sistemoje, taip pat suformuoti ypatingus kultūrinis ir psichologinius bruožus. Svarbiu tikslu naujoje visuomenėje buvo savosios socialinės ekonominės „nišos“, kuri galėtų užtikrinti pakankamą gyvenimo lygį, materialinę gerovę identiteto išsaugojimui, taip pat suteiktų sąlyginį saugumą, atradimas.

Negausiams svetimtaučių ir politiškai bejėgoms grupėms saugumo garantija galėjo tapti pajėgų telkimu tose ekonominėse gyvenimo sferose, kurios buvo nelabai patrauklios valdžiai, galingajai bei pasiturinčiai visuomenės daliai, o idealiu atveju – ten, kur diasporinių mažumų veikla būtų jiems naudinga, jas tenkintų. „Nišos“ galėjo būti skirtingos, bet jos turėjo būti atokiau nuo to, kas visuomenėse suteikdavo aukštesnį statusą ar prestižą – valdžiai, žemė, patikima apsauga (Lietuvos totoriai ir karaimai) arba nagingi amatininkai žydai. Mažumų grupių nariai labai retai tapdavo valstiečiais, žemdirbiais ar žemvaldžiais. Santykiai su valdžia buvo painūs: rūmų patarėjai („protingas žydas šalia valdovo“ arba „narsus totorius pas kunigaikštį“) galėjo būti visagaliais ir turtingais, tačiau galia ir valdžia jie galėjo disponuoti tik tarno vaidmenyje, tik kaip valdančiųjų valios reiškėjai. E. Gellnerio nuomone, mažumas valdžia plačiai panaudodavo dėl jų kitoniškumo ir bejėgiškumo. Tokia veikla leido diasporų mažumoms sukaupti žinias, patirtį, turtus, užmegzti ryšius, nes valdžiai buvo paranku teikti pirmenybę nuo jos priklausomiems svetimšaliams [1].

Žydų, armėnų, kiniečių, indų, libaniečių diasporų grupės kartais apibūdinamos sąvokomis „prekiaujančios tautos“, „prekiaujančios mažumos“, „tarpininkaujančios mažumos“. Tai sąlyginės definicijos, bet jos talpina savyje etninių ir/arba religinių grupių specializaciją prekyboje, amatuose, iš jų ir karyboje bei laisvosiose profesijose. Tai nereiškė visiško visų grupės narių užimtumo šiose šakose ir profesijose: daugelis aptarnaudavo bendruomenės vidaus reikmes, beveik visada egzistavo „socialinis dugnas“. Tai nereiškia, kad daugumos visuomenės nariai nedalyvavo mažumų parinktose profesijose ir nesiskverbė į jų sferas. Mažumoms kai kurios socialinės sferos buvo praktiškai neprieinamos. Ilgalaikis, amžiais besitęsiantis, gyvenimas svetur, kitataučio (svetimšalio), žemo statuso ir (dažnai) bejėgių mažumų, vaidmenyje bei ypatinga ekonominė specializacija suformavo savitą individualybę, gyvenseną, ekonominio elgesio modelį, vertybių sistemą [1]. Būtina išgyvenimo sąlyga tapdavo aukšti adaptaciniai įgūdžiai, prisitaikymas, gebėjimas gyventi įvairiose kalbinėse ir kultūrinėse terpėse. Buvo ugdomos tokios žmogiškosios savybės, kaip judrumas, imlumumas, dažnai net avantiūrizmas ir ypač konformizmas (buvo būtina susitarti su valdžia, su „pasaulio galingaisiais“, būti jiems lojaliais, naudingais, nesukelti pavydo).

Išankstinėmis išgyvenimo ir socialinės sėkmės sąlygomis buvo sugebėjimas ir siekis tarpininkauti, vertėjauti – plačiausia šių žodžių prasme. Būtent šias savybes ryškiai išskyrė E. Bonacich, priskirdama jas pagrindinėms, „tarpininkaujančių mažumų“ grupėms. Rinkos ekonomikai įsigalint, „prekybos mažumos“ pinigų vertino ne vartotojišku požiūriu, o kaip profesijos instrumentą, matuojant profesinę ir žmogiškąją sėkmę. Adaptyvumas, plastiškumas diasporose organiškai derinasi su gebėjimu puoselėti savo kultūrą. Išlikimo garantas, savitumo išsaugojimas glūdėjo diasporos korporatyvizme, bendruomeniškume, nes bendruomenės solidarumas buvo ne tik pragmatinė, bet ir natūrali gyvensena, ne tik išgyvenimo svetimame pasaulyje sąlyga, bet ir sėkmės išlyga. Tik šeima, klanas, bendruomenė galėjo išlaikyti socialinį stabilumą per labdarą, savitarpio pagalbą. Dėl to formavosi vingrus žmogus, gebantis derinti savyje individualizmą su bendruomeniškumu, pagarba tradicijoms, protėvių papročiams [6].

Bendruomenės nariams būdavo taikoma negailstinga atranka. Priklausomybė grupei, o ne „dirvai“ skatino ir geografinį mobilumą. Visa tai – verslo pasaulio vertybės, ir aplinkinėms patriarchalinėms bendruomenėms jos buvo svietimos, dažnai priešiškos. Aplink diasporų „prekiaujančias mažumas“ neišvengiamai formavosi galingi „įtampų laukai“, dramatiški konfliktai (kaip įprasta maištų, bevaldystės, socialinių ir gamtinių kataklizmų metu, diasporų nariai tapdavo aukomis). Tačiau net dėl šių ir kitų priežasčių jos neišnykdavo, tai nesupriešino jų veiklos ir vidinio bendruomenės gyvenimo.

Visiškai kita situacija susiformavo pereinant į industrinę visuomenę. Pradėjo byrėti geto sienos tiesiogine ir perkeltine prasme. Emancipacija, įgauta pilietinė lygybė, įstatymų ir papročiu sutvirtintos bendruomenių hierarchijos erozija, bendrumo (kaip pagrindinio organizacijos principo) sugriuvimas – visa tai gerokai sumažino aplinkos spaudimą (spaudimą iš viršaus). Svarbiausi „prekybos mažumų“ gyvensenos bruožai iš marginalinių, antrarūšių agrarinėje visuomenėje tampa vyraujančiais industriniame, urbanizuotame rinkos pasaulyje. Atsirado laisvojo pasaulio ne tik profesijos, gyvenimo vietos, bet ir pilietybės, religijos, kalbos, tautybės pasirinkimo galimybė. Tai formuoja galingus asimiliacinius procesus: visuomenei nereikia „prekybos mažumų“, palaiptiesniui rudimentu ekonominėje sferoje tampa etninių specializacijų principas. Vis dėlto ir šiuolaikinė visuomenė nėra apdrausta nuo katastrofų, dažnai kylančių iš priimančių tautų konkurencijos bei modernaus pasaulio politinės raidos, kurių aukomis tampa diasporos (kaip ir agrarinėje visuomenėje). Panašūs katastrofiški ir asimiliaciniai procesai greta su bendruomenės vidinių ryšių silpnėjimu sąlygoja diasporų grupių etninio ir kultūrinio identiteto išlikimo grėsmes.

Kartais tai ir jų biologinio išlikimo grėsmė (prisiminus žydų ir čigonų Holokaustą Europoje).

Poindustrinėse bendruomenėse etninio pagrindo grupinė konkurencija yra išstumama į periferiją, vis labiau vertinamas individualios ir grupinės patirties įvairialypiškumas, auga susidomėjimas savo ir svetimumo savitumu, kaip neabejotina visuomenine nuosavybe. Nors diasporos problema nepraranda aktualumo ir įtampos, juo labiau XX–XXI a. sandūroje, kartais įgauna naujus konfliktiškumo matus. Tai yra ir galingų migracijos procesų besivystančiose šalyse, didžiulio antplūdžio į Vakarų, daugiatautės TSRS ir Jugoslavijos griuvimo pasekmė. Milijonai žmonių, nepajudėdami iš vietos, tapo naujų valstybių gyventojais, įgiję tautinių mažumų statusą. Jie privalo pasirinkti emigraciją ar gyvenimą diasporoje. Visa tai kai kuriuos autorius skatina kalbėti apie „naujas diasporas“, apie peržiūrimo reiškinio *naują kokybę*. Tad esminis klausimas yra diasporų problemos aktualumas nūdienos visuomenei.

DIASPORŲ PROBLEMOS AKTUALUMO PASTABA

Norint patikimai aptarti etninės kompozicijos raidą, tyrinėtoji tenka dažnai kruopščiai apibūdinti pagrindines vartojamas sąvokas, pasitelkiant ar kuriant kategorijas, aiškinimo schemas. Jos reikalingos, norint atskleisti tiek demografinius pokyčius, tiek etninę sudėtį, tiek nustatant teisinę mažumų apsaugą ar regioninę politiką. Kas yra kitataučiai šalies gyventojai, kaip juos reikėtų tinkamai apibūdinti? Etninė grupė, etninė mažuma, diaspora, o, galbūt, tiesiog piliečiai? Tai yra negiminingos, ne vienos reikšmės kategorijos, nes piliečiai yra teisinė sąvoka, tuo tarpu kitos gali būti priskiriamos etninės stratifikacijos arba socialinėms sąvokoms.

Štai H. Runblom, įvertinęs įvairių migracinių srautų prielaidas ir priežastis, siūlo skirstyti mažumų grupes pagal kategorijas: 1) teritorinės mažumos, 2) sienų (paribio) mažumos, 3) pokolonijinės mažumos, 4) neteritorinės mažumos, 5) darbo migrantai, 6) pabėgėliai.

Teritorinėms mažumoms būdinga aiški teritorinė tapatybė, kai mažumos kultūra, tradicijos ir papročiai toje teritorijoje puoselėjami istoriškai ilgą laikotarpį [2]. Kartais teritorinėms mažumomis tampa ir „istorinės“ diasporos, t. y. etninės grupės, tam tikroje teritorijoje istoriškai ilgą laiką gyvenančios kaip etninės mažumos – su tam tikromis privilegijomis ir išpareigojimais arba socialinio mobilumo ribojimais (agrarinėje visuomenėje). Lietuvoje prie teritorinių diasporų galima priskirti karaimus, Krymo totorių palikuonis – totorius. Tačiau Lietuvoje yra daugiau „istorinių“ diasporų: ir žydai, ir romai. Su tam tikromis išlygomis diasporoms galima priskirti rusų sen-

tikius. Bet pagal pateiktą H. Runblomo migracinę klasifikaciją, tos grupės patenka į skirtingas kategorijas. Romus ir žydus būtų tikslinga priskirti prie neteritorinių mažumų, į darbo migrantų kategoriją pakliūtų daugelis įvairių etninių grupių – žydai, totoriai, rusai ir t. t. Nagrinėjant konkrečias problemas, reikalinga subtili analizė, nes ta pati etninė grupė pakliūva į kelias kategorijas.

Mano nuomone, svarbiausia įvertinti etninių mažumų grupių adaptacijos prie daugumos visuomenės ir prie intensyvių socialinių pokyčių ypatybes. Lietuvos etninė kompozicija pateikia nuostabią galimybę palyginti skirtingas, įvairios socialinio mobilumo patirties etnines grupes – lietuvius, rusus, lenkus, totorius, žydus. Rusų ir rusakalbių (pokolonijinių mažumų ir darbo migrantų) adaptacijos procesų tyrimas yra svarbi šios teorinės prielaidos dalis. Lenkų mažumai aktualūs paribio atvejais lemtingi veiksniai ir elito formavimasis. Totoriai – teritorinė Lietuvos mažuma, įgijusi įvairių etninės tapatybės elementų (bendruomenėje kita vyraujanti kalba). Žydai – daugelyje šalių pasklidusi diaspora – įgavo Lietuvoje savitą kultūros bruožų. Bet kuri tipologija ir bet kurios schemos yra sąlyginės, nes etnines grupes sudaro skirtingi segmentai, kurie gali būti menkai tarpusavyje susiję. Modernioje visuomenėje individai gali ir visai nepalaikyti ryšių su „sava“ etnine bendruomene, gali priklausyti skirtingiems migracijos srautams, puoselėti skirtingas tradicijas ir pan. (šie skirtumai empirinėje analizėje yra papildomi kintamieji).

Istorinių diasporų studija negali būti skirta tik asmenims, kurių protėviai gyvena Lietuvoje, o jų tapatybę vertėtų lyginti su kitais socialiniais ar migraciniais tos pačios etninės grupės segmentais. Kita vertus, etninių santykių (ir konfliktų) esmė ir didžiausia problema tai, kad žmogus tapatinamas su visa grupe, neatsižvelgiant į individualias ypatybes ar konkrečios grupės susiskaidymą.

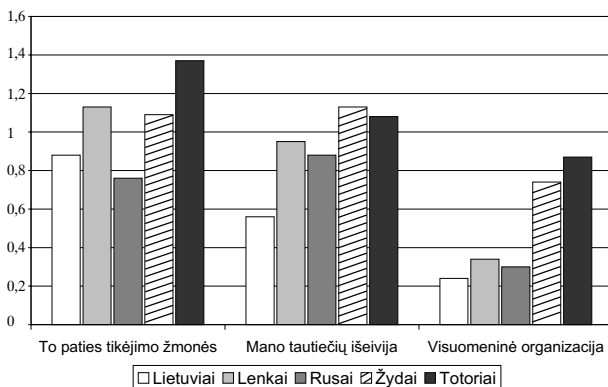
ISTORINIŲ DIASPORŲ IDENTIFIKAVIMOSI TENDENCIJOS

Straipsnyje panaudoti projekto „Lietuvos etninių grupių adaptacijos kontekstas ir eiga“ duomenys. Apklausa atlikta 2001 m. pirmoje, žydų bendruomenėje – 2001 m. antroje pusėje (rėmė VSMF ir ALF); interviu – 2002 m. kovą–balandį (rėmė ALF). Apklaustos 5 etninės grupės – lietuviai, rusai, lenkai, totoriai ir žydai. Atrankos tipas – disproporcinė stratifikuota atranka. Kiekibiškai išanalizuotos 559 anketos, iš jų: žydų – 100, totorių – 97. Siekta, kad kiekvienoje grupėje būtų apklausta 50% vyrų ir 50% moterų. Į amžiaus kriterijų sistemingai atsižvelgti nebuvo galimybių, tačiau drastiškų skirtumų tarp imčių nėra. Interviu – 40. Teritorinės atrankos kriterijus – skirtinga etninė aplinka: Vilnius, Visaginas, Šal-

čininkai, Alytus, Klaipėda. Plačiau apie atranką žr.: Kasatkina N. Lietuvos etninių grupių adaptacijos ypatumai. *Filosofija. Sociologija*. 2002. Nr. 4. P. 17–18. Respondentų identifikacija buvo tiriama, įvertinus jų pasirinktus atsakymus iš pateikto socialinių etninių ir teritorinių tapatybių sąrašo. Respondentai turėjo atsakyti į klausimą, ar stipriai jaučia nurodytų grupių priklausomybę. Pojūčių skalė buvo sudaryta iš trijų lygmenų: stipriai, šiek tiek, nesijaučia kiek nors susiję. Visose apklaustose etninėse grupėse buvo aptikta stipriausia identifikacija pagal socialines (bendradarbiai, tos pačios profesijos žmonės) ir etnines kategorijas (kalbantys ta pačia kalba, Lietuvoje gyvenantys tautiečiai, to paties tikėjimo žmonės). Mažiausi skirtumai tarp lietuvių ir kitų etninių grupių atskleisti respondentams pasirenkant socialinę grupę: „mano profesijos žmonės“, „bendradarbiai“ ir „mano kartos žmonės“. Tačiau skirtingų etniškumo dėmenų svarba nevienoda skirtingos tautybės respondentų grupėms (pav.).

Paprastus įvardyti vieną svarbiausią kategoriją, vienos visiems vienodai svarbios grupės nenurodyta. Lietuviai, rusai ir lenkai dažniau minėjo socialines grupes, o istorinės diasporos – totoriai ir žydai – etninio pobūdžio kategorijas.

Tikėtina, jog rezultatai atskleidė, kad svarbiausia respondentams grupė nurodoma ta, su kuria žmogų sieja tiesioginiai santykiai, o ne abstraktūs ryšiai. Tokios negausios ir išsibarsčiusios grupės, kaip apklausti Lietuvos žydai ir totoriai, kur kas dažniau susitinka su savo tautiečiais per suorganizuotus susitikimus; tuo tarpu gausios grupės susiduria su savo tautiečiais ir neplanuotai, kasdieniame gyvenime. *Žydų ir totorių, priklausančių visuomeninėms organizacijoms, nuošimtis didesnė, nei kitose grupėse*. Palyginus visų kategorijų vertinimus, žydai ir totoriai labiausiai išsiskiria nurodydami visuomeninių organizacijų (bei savo tautiečių išsivijojimo) svarbą, tuo patvirtindami diasporos įvaizdį. Tik tarp žydų ir totorių pasitaikė keletas žmonių, kaip svarbiausią kategoriją nurodžiu-

Pav. Identifikacijos tendencijos: etninio pobūdžio ryšiai (*vidurkis*). 0 – „nesijaučiu kiek nors susijęs“, 1 – „šiek tiek“, 2 – „stipriai“

sių visuomeninę organizaciją; tarp kitų grupių narių tokių praktiškai nepasitaikė.

Daryti platesnius apibendrinimus apie tiesioginį dalyvavimą visuomeninėje ir politinėje veikloje (ir etninę organizavimosi principą) pagal mūsų duomenis sunku dėl nepakankamų tokio tipo duomenų. Menkas asmeninės politinės visuomeninės veiklos vaidmuo mūsų visuomenėje apskritai atsispindėjo ir mūsų imtyje (mažai kas tapatinasi su visuomeninėmis organizacijomis, mažai kas dalyvauja; dalyvavimas įvairiuose renginiuose – pasyvus). Tačiau esama akivaizdžių skirtumų tarp diasporų narių ir kitų etninių grupių: daugiau nei pusė apklaustų *totorių (53%) ir žydų (66%) priklauso visuomeninėms organizacijoms*. Dauguma tų organizacijų – etninės; ir dažnesnis totorių ir žydų dalyvavimas renginiuose bei veikloje – religinio pobūdžio (nes religinės ir etninės organizacijos sutampa). Religiniai renginiai sudaro svarbią jų bendravimo dalį: tik apie penktadalį totorių ir žydų per pastaruosius metus nedalyvavo kokiame nors religinio pobūdžio renginyje.

Kultūriniai etniškumo dėmenys, kaip kalba, religija, tradicijos, paprastai laikomi etninės grupės pagrindu: tiek tapatumo, tiek solidarumo veiksnys. Iš etninio pobūdžio kategorijų aiškiausias yra kalbos kriterijus. Sąsajos su kalbančiais ta pačia kalba panašios visose apklaustose grupėse, gal šiek tiek išsiskiria totoriai. Nors iš visų galimų variantų kalbos kriterijų kaip svarbiausią nurodė nedaugelis, santykinė kalbos svarba visose grupėse yra didžiausia. Etninio pobūdžio tapatybės elementai stipriausi tarp totorių, tačiau tai gali būti nulemta intensyvesnio, nei kitose grupėse, tapatinimosi su visomis pateiktomis kategorijomis. *Tik žydai ir totoriai išsiskiria stipriai tapatinimusi su išsivija* (visai nesitapatina apie 1/5 apklaustųjų).

Teritorinis tapatumo matmuo išryškina šios grupės etninę konsolidaciją ir stabilumą: stipri identifikacija su savo miestu arba regionu (to paties miesto žmonės; Lietuvos regionas; Lietuvos gyventojai; Baltijos kraštai; Rytų Europa; Europa apskritai; pasaulio žmonės) byloja apie individo suvokimą ir tam tikros visuomenės kontekste. Teritorinės identifikacijos tendencijomis lenkai yra panašiausi į lietuvius. Mums tai buvo labai svarus argumentas, leidžiantis teigti, kad lenkų mažuma yra integrali Lietuvos visuomenės dalis. *Stipriai tapatinimusi su Lietuvos teritorija pasižymi ir totoriai*.

Ši teritorinio tapatumo intensyvumą patvirtino ir asimiliacijos nuostatų tyrimo duomenys. Alytuje gyvenantys totoriai (vadinamieji Lietuvos totoriai) dažniausiai sutikdavo su „asimiliacijos“ teze (lentelė). Tarp totorių aptikti ir didžiausi skirtumai vienos etninės grupės viduje. Beje, mažiausiai sutiko su teiginiu „Mes gyvename Lietuvoje, ir tai reiškia, kad nepaisydami savo tradicijų turime prisitaikyti prie lie-

tuvių gyvenimo būdo ir elgtis kaip lietuviai“ Visagino totoriai, kurių dauguma – tarybinio laikotarpio imigrantai. Jų nuostatos beveik analogiškos Vilniaus rusų nuostatoms, tarp kurių taip pat vyrauja to paties laikotarpio imigrantai. Šiuo atveju socialinės ir etninės dimensijos tarpusavyje persipynė, veidamos viena kitą. Asimiliacinei nuostatai tam tikrą įtaką turėjo ir respondentų amžius: su šia teze labiau sutinka senesni žmonės, o jaunesni – rečiau.

Su teritorija mažiausiai tapatinasi rusai ir žydai. Net 31% rusų nurodė nejaučią priklausomybės Lietuvos gyventojams, o 63% – Lietuvos regionui, nors sąsaja su savo miestu panaši, kaip ir kitų (stipriausia Visagine). Tačiau vargu ar silpną tapatinimąsi su Lietuvos teritorija galima vertinti kaip rusų diasporos bruožą: tapatinimasis su rusų išeivija yra mažas; kiek didesnis tik tarp Visagino rusų.

Etninis „tipiškumas buvo nustatomas klausimu „Ar Jūs – tipišką savo tautybės atstovas?“. Juo matuojamas žmogaus susitapatinimas su „savo“ grupe arba nutolimas nuo jos (kultūrinio bendrumo jausmo nebuvimas). Tuo pačiu čia atspindi, kiek tapatinimasis su tam tikra tautybe laikomas pozityviu dalyku. Santykis su savo etnine tapatybe yra dalis bendro žmogaus visuomeninio tapatumo. Pagal N. Lebedevą (1997), teigiamas santykis su etnine tapatybe yra psichologine prasme, galinti palengvinti ir adaptacijos procesą [7]. Ką tiksliai reiškia savęs laikymas

tipišku tautybės atstovu (ar kultūrinio bendrumo laipsni, ar pozityvų/neigiamą santykį), yra plėtotinos interpretacijos dalykas. Visgi skirtingose grupėse jis susijęs su skirtingais dalykais.

„Tipišku“ ir „netipišku“ tautybių atstovų esama visose tautinėse grupėse ir jų pasiskirstymas didelių skirtumų neatskleidžia. Vis dėlto galima pažymėti, kad tarp totorių – daugiausia tikrų dėl to, jog jie „labai tipiški“ savo tautybės atstovai (38%), o tarp rusų ir lenkų – mažiausiai (apie 20%). Nuo tokių veiksnių, kaip statusas, išsilavinimas, amžius, lytis etnis „tipiškumas“ nepriklauso. Daugiausia „labai tipiškais rusais“ save laikanti yra Visagine; Vilniuje ir Kaune daugiau save laikantių nelabai tipiškais arba netipiškais. Galbūt, kai etninė grupė gyvena sutelktai, savo tautiečių apsuptyje, tuomet jos nariai nesijaučia išsiskiriančiais. Tačiau kitų grupių duomenys tokios logikos nepatvirtina. Beje, daugiausia save tipiškais laikanti lietuvių – irgi Visagine. Galimas dalykas, kad „tipiškumas“ daugumos visuomenėje suvokiamas ir vertinamas, remiantis kita logika, negu mažumų grupėse. Pabandėme iširti, koks „tipiškumo“ turinys remiantis identifikacijos tendencijomis.

Tipiškais save laikantys lietuviai labiau nei netipiški tapatinasi su tautiečiais Lietuvoje ir Lietuvos regionu. „Tipiški“ rusai – su savo tautiečių išeivija, su savo miestu bei su Lietuvos regionu. Tik rusų atveju pastebimas nežymus skirtumas tarp gimusių Lietuvoje ir ne Lietuvoje: pastarieji kiek dažniau save laiko tipiškais. Lenkų atveju tipiškumo sąsajų su identifikacijos grupių lentele neaptikta, tačiau „tipiški“ lenkai išsiskiria etninio atsiribojimo (separatizmo) nuostatomis. Tipiškais save laikantys žydai sieja save su to paties tikėjimo žmonėmis, su išeivija, su kokia nors visuomenine organizacija ir su tautiečiais Lietuvoje. Totoriai, laikantys save tipiškais savo tautybės atstovais, tapatinasi su tautiečiais Lietuvoje, su to paties tikėjimo žmonėmis, su savo tautiečių išeivija (būdingesnė Visagino totoriams) ir su gimtąja kalba. „Tipiškiausiais“ save laiko Vilniuje gyvenantys totoriai. *Istorinėms diasporoms būdinga tipiškumą aiškiai sieti su savo etnine grupe.* Tokio vietiško „tipiškumo modelio“ kitose grupėse nepastebėta.

APIBENDRINANTYS KOMENTARAI

„Naujos diasporos“ yra tapsmo procese, ir reikia kalbėti pirmiausia kaip apie besiformuojantį reiškinį, kuriame pasireiškia ir „istorinės diasporos“, ir visiškai nauji diasporos požymiai. Viena vertus, reikšminga buvusios Tarybų Sąjungos gyventojų dalis prieš savo valią atsidūrė už šalies ribų, tačiau nevisiškai svetimoje, nepažįstamoje šalyje (kaip kartais įsivaizduojama). Tačiau jų kultūra ir kalba prarado (arba pakeitė) savo statusą. Naujomis socialinėmis sąlygomis skirtingos etninės grupės pasiekė skirtingą adap-

Lentelė. Asimiliacijos nuostata (požiūris į prisitaikymą) skirtingose vietovėse. Porinių dažnių ir eilučių (%) lentelė

Klausimas: *Mes gyvename Lietuvoje, ir tai reiškia, kad nepaisydami savo tradicijų turime prisitaikyti prie lietuvių gyvenimo būdo ir elgtis kaip lietuviai.*

Tautinė grupė	Vietovė	Teiginys			
		greičiau taip		greičiau ne	
		%	n	%	n
Rusai	Vilnius	45	13	55	16
	Kaunas	39	13	61	20
	Visaginas	53	16	47	14
Lenkai	Vilnius	46	15	55	18
	Šalčininkai	52	15	48	14
žydai	Vilnius	29	9	71	22
	Kaunas	59	19	41	13
	Klaipėda	57	17	43	13
Totoriai	Vilnius	63	17	37	10
	Visaginas	44	12	56	15
	Alytus	83	24	17	5

tavimosi lygmenį. Tai yra esminis argumentas, kuris verčia mus ieškoti naujų etninių studijų galimybių. Tokias galimybes gali suteikti ir nuoseklus etninių sampratų aptarimas, ir interpretacija. Istorinės diasporos definicijos analizė patvirtina šią idėją. Tikėtina, kad diasporos fenomenas įgauna didelę reikšmę, ypač saugumo problemos kontekste. Greičiausiai, jis atneš pasauliui ir naujus konfliktus, ir prieštaravimus, taip pat unikalų patyrimą, didžiulę energiją, valstybinių ryšių potencialą.

Gauta
2003 03 01

Literatūra

1. Gellner E. *Tautos ir nacionalizmas*. Vilnius, 1996. P. 163–174.
2. Runblom H. Majority – Minority Relations/An Overview – Baltic Republics. *The Multicultural Baltic Region*. 1998. Vol. 3/1. P. 24–29.
3. Sheffer G. A New Field of study: Modern Diasporas in International Politics. *Modern Diasporas in International Politics*. London, 1986. P. 1–15.
4. Simmel G. The Stranger. *Simmel G. On Individuality and Social Forums*. Chicago, 1970. P. 145–149.
5. *The New Encyclopedia Britannica*. 15th ed. Chicago. 1992. Vol. 4. P. 68–69.
6. Дятлов В. Диаспора: попытка определиться в понятиях. *Диаспоры. Независимый научный журнал*. Москва, 1999. № 1. С. 8–23.
7. Лебедева Н. М. *Новая русская диаспора*. 2-е изд. Москва, 1997. С. 308–314.
8. Милитарев А. О содержании термина «диаспора» (к разработке дефиниции). *Диаспоры. Независимый научный журнал*. 1999. № 1. С. 24–33.

Natalija Kasatkina

„HISTORICAL“ DIASPORAS IN MODERN LITHUANIAN SOCIETY

S u m m a r y

Some of the sources define the diaspora as a process of dispersion of a community, as well as the process of cohe-

sion of groups deriving themselves from this community and living outside their country of origin, in places new to them (in the status of national or cultural minorities). The absence of both moral and cultural support of the “national fireplace” has made diasporas look for strength in themselves, in their own community. Preservation of one’s own identity under such conditions becomes a factor of constant reflective and strict regulation within the community. Objectives of adaptation that would not lead to assimilation and dissolution are not formulated very intensively to immigrating groups and minorities, which feel the power of the “native fireplace” behind them.

The main characteristic of the Diaspora is the competence to find its own place in the community’s system regarding division of labor and social roles of the host country (Tartars, Karaites – as perfect security of Lithuanian Dukes, Jews – as artisans and financiers), as well as to find particular cultural and psychological characteristics.

The problems of Diasporas were not so sensitive in post-industrial communities. Diasporas should choose between emigration and life in the status of the Diaspora.

According to a research on adaptation among ethnic groups in Lithuania the respondents were asked to name the most important category from the list. It appeared that there was no single prevailing category. Lithuanians, Russians and Poles were pointing to some social group, while the members of the historical Diasporas, namely Tartars and Jews, were naming some category of ethnic type. It was only among the Tartars and Jews where there were a few individuals who noted that they most strongly identify themselves with an NGO (there were almost no such choices in other surveyed groups). Also, it can be noted that there is a clear tendency among the Diaspora members to associate the typicality with their own ethnic group. The other groups did not have such a coherent model or understanding of their ethnic typicality.

These data allow us to discuss the “new Diasporas” and elaborate on the new quality of the phenomenon under analysis. The “new Diasporas” are in the process of formation, and therefore it is possible to discuss this newly emerging phenomenon which expressive combines both characteristics of the “classical Diaspora” and absolutely new features.

Key words: diaspora, assimilation, adaptation, minorities, ethnicity